

DOMOVINSKI RAT I RAD SJEĆANJA: OD KOMUNIKACIJSKOG PREMA KULTURNOM SJEĆANJU

Andriana Benčić Kužnar *

UDK: 355.4(497.5):316.77

Pregledni rad

Primljeno: 23. II. 2021.

Prihvaćeno: 23. VII. 2021.

SAŽETAK

Radom je obuhvaćena analiza različitih narativnih formi sjećanja u čijim se okvirima Domovinski rat razumije i kolektivno pamti u hrvatskom društvu. Da bi se pružio koherentan okvir o kolektivnim sjećanjima na Domovinski rat, analizom su obuhvaćena ogledna osobna (komunikacijska) i institucionalna (službena) sjećanja, među kojima je napravljena distinkcija potrebna za razumijevanje društvenih reprezentacija i percepcija o Domovinskom ratu. Želi se pokazati kako su narativi o Domovinskom ratu interpretirani, reprezentirani i kolektivno zapamćeni, a odmičući se od dosadašnjih povijesnih sjećanja na Domovinski rat. Dok se u radu diskutiraju ogledna osobna i institucionalna sjećanja, istraživački je fokus bitno postavljen na jednu narativnu formu sjećanja – usmenu povijest neposrednih sudionika i sudionica koja se iznosi s ciljem analize i prikaza značenja koja Domovinskom ratu pripisuju ljudi koji nisu bili kreatori povijesnih događaja i nositelji političke moći. U sferi institucionalnih sjećanja naglasak je na političkim gestama i govorima na komemoracijama tijekom 2020. godine, čijom se analizom ukazuje na mogući pomak prema priznavanju humanosti i patnje druge strane kao najvažnijim koracima na putu prema suživotu i dijeljenim sjećanjima na rat. Rad naposljetku, postavljajući pitanje kako ćemo se u budućnosti sjećati Domovinskog rata, diskutira porodne granice i tanke linije prijelaza iz komunikacijskog u kulturno sjećanje.

Ključne riječi: Domovinski rat, kolektivna sjećanja na ratove, osobna sjećanja, komunikacijska sjećanja, institucionalna sjećanja, odnos komunikacijskog sjećanja i kulture sjećanja, odnos sjećanja i identiteta.

UVOD

Za hrvatsku povijest na nacionalnoj razini, ali i u gotovo svim osobnim sjećanjima onih koji su ga proživjeli ili su o njemu naknadno čuli, Domovinski rat ostaje središnji formativan događaj za stvaranje hrvatske države i hrvatskog identiteta. Kao naj snažniji kolektivni događaj koji je odredio i nastavlja određivati smjer hrvatske nacije, Domovinski rat ostaje *živo* zapamćen, različito pamćen te nerijetko u javnom

---

* Doc. dr. sc. Andriana Benčić Kužnar (andriana.bencic@gmail.com) uposlena je kao kustosica u Javnoj ustanovi Spomen-područje Jasenovac.

prostoru manipuliran i instrumentaliziran u različitim arenama sjećanja i među različitim akterima. Odigravajući presudnu ulogu u nastanku države i formiranju nacionalnog identiteta, izmijenivši ne samo institucije, vjerovanja i vrijednosti, već označivši promjenu cjelokupnog društvenog poretka obilježenu prijelazom iz socijalizma/komunizma u demokraciju, Domovinski rat progona hrvatska, ali i druga kolektivna sjećanja, i tek treba postati povijest.

Ovaj rad obuhvaća teorijsku raspravu o kolektivnim sjećanjima na ratove i zatim analizu izabranih narativa i oblika sjećanja unutar kojih se Domovinski rat razumije i kolektivno pamti u hrvatskom društvu. Da bi se pružio koherentan okvir za kolektivna sjećanja na Domovinski rat, analizom su obuhvaćena ogledna osobna (komunikacijska) i institucionalna (službena) sjećanja među kojima je napravljena distinkcija potrebna za razumijevanje društvenih reprezentacija i percepcija o Domovinskom ratu. Rad naposljetku, postavljajući osjetljivo pitanje kako ćemo se u budućnosti sjećati Domovinskog rata, diskutira međuodnos forme sjećanja koje su na djelu upozoravajući na porozne granice i tanke linije prijelaza iz komunikacijskog u kulturno sjećanje (Assman 2008).

KOLEKTIVNA SJEĆANJA NA DOMOVINSKI RAT – RAZLIČITE FORME SJEĆANJA I RAZLIČITI DRUŠTVENI AKTERI U SUKOBLJENOJ ARENI SJEĆANJA

Kolektivna sjećanja nastaju kao zajednička i dijeljena sjećanja ljudi na važne izrazito pozitivne ili, češće, izrazito negativne i neočekivane društvene događaje. Zahvaćajući velik broj ljudi, kolektivna sjećanja snažno su vezana za nastanak društvenog/kolektivnog identiteta te nužno dovode do promjene institucija, vrijednosti i uvjerenja (Olick i Robbins 1998; Paez i Liu 2011a). U kolektivnim sjećanjima stoga najčešće ostaju kronični događaji koji ostavljaju dubok trag na kolektivne identitete, poput primjerice staljinističkog terora ili velike ekonomske krize 1930-ih (Paez i Liu 2011b: 5). U novijoj hrvatskoj povijesti, osobito za Hrvate, ali i sve hrvatske građane, takav je kolektivni događaj Domovinski rat. Zbog toga valja uvjetno raščlaniti i reprezentirati različite narativne forme i oblike kolektivnog sjećanja na Domovinski rat te upozoriti na različite socijalne aktere koji imaju različite glasove, zauzimaju različite položaje i igraju različite uloge u širokoj i podvojenoj društvenoj areni sjećanja na Domovinski rat. Riječima Zygmunta Baumana (2008), sjećanja podrazumijevaju i nužnost bivanja na bojnom polju sjećanja. Odnosno sjećanja različitih društvenih aktera na iste događaje vrlo su često sukobljena i kontradiktorna pa oni kontinuirano ulaze u borbu oko značenja prošlih događaja. S obzirom na važnost društvenih hijerarhija u konstrukciji sjećanja, ovaj rad bitno polazi od definicije da su kolektivna sjećanja dinamičke i promjenjive strukture značenja (Brubaker 2004) ovisne o položajima koje različiti akteri zauzimaju u širokoj društvenoj areni sjećanja. Kolektivna sjećanja podrazumijevaju da različite grupe ulaze u kontinuiranu borbu s elitama i državnim vlastima kako bi održavale kontrolu nad razumijevanjem prošlosti (Wertsch i Roediger 2008: 319–321).

Nadalje, kolektivna sjećanja prije svega se odnose na aktivan proces u koji se uključuju i ljudi i institucije. Odnosno uz usmeni prijenos živih informacija o prošlim događajima kolektivna sjećanja uključuju i institucionalno dijeljene interakcije kao što su obrazovanje, rituali ili komemoracije (Confino 1997; Wertsch 2002; Connerton 1989; Paez i Liu 2011a). U prilog tome je teoretičar kulture Jan Assman (1992) uveo vrlo korisnu distinkciju između komunikacijskog i kulturnog sjećanja i to je osnovna distinkcija koju valja primijeniti u odnosu na Domovinski rat. Riječima Jana Assmana (2008), kolektivna sjećanja kao dijeljena znanja o prošlosti i konstantan proces pregovaranja o prošlim događajima imaju zadatak istražiti međuodnos komunikacijskih (neformalnih) sjećanja i institucionalnih (formalnih i službenih) sjećanja koja postaju kultura sjećanja. Assman naglašava da se kolektivna sjećanja većinom vežu za usmeni prijenos važnih informacija iz prošlosti, te se stoga i odnose na tzv. komunikacijska sjećanja. Za komunikacijska je sjećanja nadalje tipično da se prenose generacijama (Mannheim 1952; Schuman i Scott 1989) i da je riječ o živim i diskutiranim sjećanjima koja stoga imaju veći utjecaj i na pojedince, i na društvo u cjelini.

Upravo je to slučaj i kod Domovinskog rata. Radi se o komunikacijskim sjećanjima koja su još uvijek živo diskutirana među različitim društvenim akterima, bez obzira na to je li riječ o sjećanjima koja se formiraju u privatnoj ili javnoj (politički obilježenoj) sferi. Za razliku od komunikacijskih sjećanja, kulturna sjećanja su ona koja nastaju s protekom vremena i nestankom živih svjedoka. Kolektivna sjećanja uvijek su obilježena emocijama, no put do kulturnih sjećanja obilježen je postupnim slijeganjem emocija. Stoga je potreban dug i višegeneracijski vremenski odmak u kojem dolazi do slijeganja emocija, ali i dijeljenja različitih komunikacijskih sjećanja, a kada se postiže i određen stupanj slaganja. Ta se sjećanja, oko kojih je postignuto slaganje, nastavljaju institucionalno manifestirati ponajprije u obrazovnom sustavu i unutar komemoracija postajući kulturom sjećanja. Kulturna sjećanja su institucionalizirana te su manje sklona izmjenama od živih, komunikacijskih sjećanja. No kao i sve narativne forme sjećanja, i kulturna su sjećanja podložna zloporabama i manipulacijama te mogu biti, i često jesu, prizivana u sadašnjost kroz politički motivirane poruke vođene ratnom propagandom. Među brojnim primjerima manipulacije kulturnim sjećanjima je bitka na Kosovu polju 1389. godine, koju su Slobodan Milošević i oko njega okupljene srbijanske političke, vjerske i intelektualne elite prizvali u sjećanje točno šesto godina kasnije u govoru na Gazimestanu, a za opravdavanje novih ratova protiv drugih jugoslavenskih naroda, osobito bošnjačkih Muslimana i Hrvata u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ).

Isto tako vrlo često postoje konflikti između različitih sjećanja na iste događaje zbog supostojanja različitih i sukobljenih narativnih formi sjećanja (bojno polje memorije), odnosno u sferama neformalnih, komunikacijskih sjećanja različiti akteri vrlo često imaju različite stavove i mišljenja u odnosu na one koji participiraju u formalnim, državnim sjećanjima. Primjerice, službena ili institucionalna pozicija Njemačke pretpostavlja odgovornost nacije za ratne zločine počinjene u Drugom svjetskom ratu. Njemačka kancelarka Angela Merkel je u prosincu 2019., prilikom svog prvog posjeta spomen-području bivšeg logora smrti Auschwitz II-Birkenau, izrazila „duboki sram za barbarske zločine koje su tamo počinili Nijemci“ (Eder 2020).

S druge strane, u istraživanju Svjetskog židovskog kongresa¹ na reprezentativnom uzorku od 1300 Nijemaca, provedenom samo nekoliko mjeseci prije posjeta Merkel eksterminacijskom logoru Auschwitz II-Birkenau, čak je 41% ispitanika tvrdilo da Židovi previše govore o Holokaustu, dok je njih 25% vjerovalo da se nešto poput Holokausta može ponoviti u Njemačkoj, što se povezuje s porastom utjecaja ekstremno desnih političkih opcija u Njemačkoj, a što je istaknulo čak 65% ispitanika („One in four Germans hold anti-Semitic beliefs, study finds“, 2019). Sjećanje na Holokaust u Njemačkoj jasan je primjer podvojenosti i sukobljenosti institucionalnih (državnih) sjećanja s popularnim, vernakularnim sjećanjima (Bodnar 1992) koja još postoje u neformalnoj, komunikacijskoj sferi, bez obzira na protek vremena.

Dinamika i rad sjećanja o Domovinskom ratu, koji su na djelu u Hrvatskoj, upućuju na brojne žive svjedoke čiji glasovi i dalje formiraju znanja o ratu. Uz još uvijek aktualnu potragu za nestalima i tek završena suđenja na haškom sudu, Domovinski rat ostaje vidno obilježen sukobljenim narativima koji se još uvijek bitno nalaze u sferi komunikacijskih sjećanja. Stoga tek dolazi do prijelaza iz osobnih i komunikacijskih sjećanja u nova kulturna sjećanja. Ti su prijelazi dosad bili obilježeni brojnim prijedporima i javnim raspravama o udžbenicima povijesti, suđenjima, spomenicima, komemoracijama, a najočitiji su prijedpori na međunacionalnoj razini (i na razini vanjske politike) Hrvatske i Srbije, no sukobljeni narativi česti su i u Hrvatskoj. Nadalje, u tzv. međuigri komunikacijskih i nastajućih kulturnih sjećanja nastavit će se konstruirati buduća sjećanja, reprezentacije, stavovi i mišljenja o Domovinskom ratu. Tom radu sjećanja svjedočimo iz godine u godinu i nastavit ćemo mu svjedočiti. No isti taj globalni rad sjećanja pokazao nam je da se s protekom vremena jednom mora podvući crta.

U svrhu prikaza dinamike sjećanja i rada sjećanja koji trenutno obilježavaju Domovinski rat, u nastavku će biti dana analiza osobnih sjećanja na Domovinski rat. Ta osobna sjećanja, koja sve više zahvaćaju javnu sferu, postaju osnovnim obilježjem kolajućih komunikacijskih sjećanja o Domovinskom ratu. Zatim će se kroz analizu izabranih političkih govora i gesti (2020. godina) pružiti osvrt na institucionalna sjećanja na Domovinski rat. Analizom oglednih osobnih i institucionalnih sjećanja pružaju se uvidi u daljnje smjerove formiranja kulture sjećanja.

DOMOVINSKI RAT KROZ OSOBNA (KOMUNIKACIJSKA) SJEĆANJA

Assmann (2008: 117) definira komunikacijska sjećanja kao sjećanja koja dijeli i prenosi određena društvena grupa koju obilježavaju osobna interakcija i zajednička sjećanja, te se stoga prenose verbalnom komunikacijom u rasponu od osamdeset do sto godina, odnosno u rasponu od tri do četiri generacije. S obzirom na to, u srži kolajućih komunikacijskih sjećanja na Domovinski rat, koja se prenose među različitim akterima i bitno utječu na narative o ratu, jesu osobna sjećanja. Osobna sjećanja na Domovinski rat mnoga su i raznolika. Prikupljena u različitim većim i

¹ World Jewish Congress (WJC)

manjim projektima bilježenja usmene povijesti (engl. *oral history projects*), ona čine važan povijesni materijal. Prije nego što su započeli državni projekti usmene povijesti, ponajprije s braniteljskom populacijom, Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata, Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar i Ministarstva hrvatskih branitelja, nevladina udruga Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću je od 2010. do 2013. godine provodila projekt Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja u Hrvatskoj od 1941. do danas, tijekom kojeg je prikupila 427 intervjuova odnosno osobnih svjedočanstva o Domovinskom ratu.²

U ovom dijelu rada bit će iznesena neka od tih osobnih sjećanja izravnih sudionica i sudionika rata, čiji su narativi zadobili važnu ulogu u društvenoj areni sjećanja³ na Domovinski rat, a neka su ušla i u udžbenike povijesti. Takva dinamika pokazuje da osobna sjećanja, koja se kolektivno prenose i novim generacijama, s drugim narativnim formama sjećanja počinju sve više ispunjavati javni prostor te na kraju, u svojoj ispregovaranoj formi, mogu postati dijelom kulture sjećanja. Uz općenitu važnost osobnih sjećanja valja se osvrnuti na barem dvije važne značajke, odnosno na dva smjera koja se mogu iščitati iz oglednih osobnih sjećanja koja će biti prikazana i za koje se smatra da imaju prevladavajući utjecaj na polju komunikacijskog sjećanja o Domovinskom ratu.

Prvo, mnoga osobna sjećanja na Domovinski rat, osobito s obzirom na regije u kojima su prikupljena i nacionalnost sudionika/sudionica projekata usmene povijesti, ostaju sukobljena i dijametralno suprotna u odnosu na bitne odrednice rata kao što su njegov početak, uzrok i motivi. Većinu osobnih sjećanja na Domovinski rat još uvijek prožima identifikacija s vlastitim nacionalnim projektom i vlastitom nacionalnom zajednicom. Istraživanja su generalno pokazala da je jača identifikacija s (nacionalnom) grupom pozitivno povezana s pristranim povijesnim sjećanjima (Boyer i Wertsch 2009: 228). Time se ujedno stvara tendencija projiciranja odgovornosti na članove druge zajednice istovremeno se opirući priznavanju vlastite odgovornosti za prošle akcije (Alexander 2003; Devine-Wright 2002). U identifikaciji s vlastitim nacionalnim projektom Hrvati i Srbi su konstruirali oprečne narative o ratu koji opstaju do danas i pokazuju da među pripadnicima različitih nacija i dalje postoje snažno nacionalno obilježene i teško premostive razlike u interpretaciji ratnih sukoba (Benčić Kužnar 2020: 161). One se iščitavaju iz sljedećih osobnih sjećanja kazivača srpske odnosno hrvatske nacionalnosti.⁴ Primjerice, na pitanje kada je počeo primjećivati da se stvari počinju mijenjati, kazivač Srbin odgovara:

² Veći dio intervjuova dostupan je na: Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-pretraga/>.

³ U tzv. društvenoj areni sjećanja uvijek sudjeluju različiti društveni akteri među kojima su najistaknutiji političari, vjerski vođe, znanstvenici, novinari, te šira društvena publika ili obični građani čiji su glasovi u posljednjih dvadesetak godina zadobili puno više prostora i imaju se prilike glasnije čuti i artikulirati u još uvijek hijerarhijski određenoj društvenoj areni sjećanja (Benčić Kužnar 2020).

⁴ Upitnik i intervjui preuzeti su iz istraživanja Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas (engleski naziv projekta je *Croatian Memories*). O metodologiji projekta vidjeti na <http://www.osobnasjecanja.hr/metodologija>. Analizirani

Komešanje je počelo krajem 88., 89., dolaskom na vlast HDZ-a i, naravno, ove opcije, Tuđmanove opcije... Počelo je s onim ubojstvom onoga vojnika, napadom na JNA, odnosno kako se gleda, s koje strane se gleda tko je koga napao. (#1)

Na potpitanje istraživača na što se točno referira, kazivač odgovara:

Na početak onih velikih prosvjeda protiv države, kad je poginuo onaj vojnik Gešovski. (#1)

S druge strane kazivač Hrvat na pitanje o početku rata odgovara:

Rat je počeo, po mojim neakvim procjenama, na Uskrs kad je poginuo Josip Jović. To sam dočekao u Zagrebu. I kad je on poginuo, odmah sam se javio kao dragovoljac u tadašnji ured za općenarodnu zaštitu... (#2)

Za razliku od sukobljenih osobnih sjećanja na početak Domovinskog rata, koja ponajprije nastaju na nacionalnoj osnovi i prenose se u javnu sferu (te najjasniji izraz nalaze u sukobu teza o agresiji i građanskom ratu), važno je skrenuti pažnju na drugi značajan smjer osobnih sjećanja koji se također prelijeva u javnu sferu i postaje dijelom formaliziranih narativa. Naime, već je napomenuto da su neka od tih sjećanja uvrštena u školske udžbenike, znanstvene radove i knjige⁵, pa su stoga institucionalizirana, strukturirana i imaju potencijal stvaranja kulture sjećanja. Uz mnoga osobna sjećanja, odnosno neposredno proživljena iskustva hrvatskih branitelja običnih vojnika ili policajaca, sjećanja iznose i generali, brigadiri i pukovnici Oružanih snaga RH. Valja imati na umu da su uz vojnike i mnogi drugi sudjelovali u Domovinskom ratu kao liječnici/liječnice, novinari/novinarke ili jednostavno osobe (bez obzira na profesiju) angažirane u obrani. Njihova sjećanja sve više pridonose vrijednom znanju o Domovinskom ratu te su često od presudne važnosti za što potpuniju rekonstrukciju različitih ratnih događaja.

Ti osobni narativi, osim što upotpunjuju povijesno znanje o Domovinskom ratu i njegov su nužan dio, svjedoče i o različitim sudbinama koje su također vrlo važan dio rata. Različiti narativi (do čega uvijek dolazi prilikom korištenja metode usmene povijesti) mogu pridonijeti dijeljenim sjećanjima i boljem međusobnom razumijevanju jer svjedoče o različitim patnjama, osobnim tragedijama i oblicima solidarnosti iskazanima na objema stranama, te naposljetku svjedoče o naravi rata, čija interpretacija nikad nije bila i ne smije biti crno-bijela.

Stoga se iz mnogih osobnih sjećanja hrvatskih branitelja danas (re)konstruiraju razna znanja o tijeku i naravi rata, o strateškom prelasku Hrvata iz Jugoslavenske narodne armije (JNA) u Zbor narodne garde odnosno Hrvatsku vojsku (HV), o prvot-

---

ukupni rezultati istraživanja koji se odnose na kolektivna sjećanja na Domovinski rat izneseni su u Benčić (2017) i Benčić Kužnar (2020).

⁵ Primjerice vidjeti knjige *Vukovarska bolnica: svjetionik u povijesnim olujama hrvatskoga istoka* (2017) Ive Lučića i *Sjećanje nacionalnih manjina u Hrvatskoj na Domovinski rat* (2020) Filipa Škiljana.

noj (ne)spremnosti HV-a za rat i o društvenoj stvarnosti na terenu koja je, osobito na početku rata, bila ispunjena mržnjom, zločinima i strahom. Na pitanje kako je on vidio vojno-strateške odluke uoči rata, jedan kazivač odgovara:

Moje mišljenje je da je Tuđman učinio jednu, to nitko ne spominje, najveću stvar nakon formiranja stranke i dobivanja hrvatske države. To je njegov poziv 91. godine da svi nesrbi napuste armiju. (#3)

Na pitanje o svom razrješenju iz JNA, koje je nastupilo 17. rujna 1991., drugi kazivač odgovara da je na to utjecao

ne jedan, već kompleks stvari. Svaki dan ponešto čujem, nešto pročitam, nešto vidim. I svaki dan mi se ta, nazovimo ju JNA, udaljavala od svoje biti, svog smisla, mjesta, uloge i zadaće. Ona je sve više postajala vojska jednog naroda, naroda Srbije. (#4)

Komentirajući odnose snaga i stanje Hrvatske vojske na početku rata, isti kazivač govori:

Iako nas je bio relativno, u odnosu na njih, mali broj. Iako smo bili ne smijem reći goloruki, ali smijem reći slabo naoružani... Iako su to bili svega 130 djelatnika Zbora narodne garde, 37 djelatnika specijalne policije, nekoliko stotina pričuvnog sastava, što brigade, što policije, redarstvenika... Najviše nas je bilo 1280, a nekada nas je bilo najmanje 67. A njih samo ta brigada iz Trebinja broji 5000, odnosno 6100, puk iz Radovića preko 3500, Užički korpus 15.000. (#4)

U takvim okolnostima velikih razlika u naoružanju i ljudstvu, na pitanje zašto neprijateljska vojska napada Dubrovnik kazivač odgovara:

Šokirani smo svi bili tom mržnjom. Nismo shvaćali čime smo izazvali tu mržnju. (#5)

Isti kazivač iznio je i svoja zapažanja o situaciji u Dubrovniku 6. prosinca 1991.:

Spustili smo se u grad, pola Dubrovnika se okupilo u Dubrovniku gasit požare. Izgledao mi je Dubrovnik kao Stonehenge... Jer ako ima prekomjernog granatiranja ili neselektivnog granatiranja, onda je tu Dubrovnik najjasniji primjer. (#5)

Jedan branitelj osvrnuo se na pad Saborskog 12. studenoga 1991.:

Sam pad... to je bilo... tad je gorilo što se kaže nebo i zemlja... Oni su kasnije, što su strijeljali i civile i okolo što su pobili, to su sve bacili po jamama. Ustvari ovdje su... Tko je god ostao u Saborskom za mene su to svi na neki način branitelji mjesta... Tako da smo mi jedna od najvećih žrtava na osnovu broja stanovnika i na geografski položaj... (#6)

O ulasku neprijateljske vojske u Kijevo branitelj iz tog kraja svjedoči:

Pa Kijevo je izgledalo za očekivati sablasno. Ja sam ulazio pa sam vidio, tako da meni to nije bilo neko iznenađenje, ali bez obzira na to kad vidiš, odjednom kad dođeš, pomoliš se... Onda vidiš odjednom tamo pedeset kuća, svih pedeset zapaljeno, bez krova... (#7)

Na potpitanje je li bilo civila kad su ušli u Kijevo, odgovara:

Ne, nitko nije bio u Kijevu. (#7)

Vukovarska liječnica prisjeća se napada na grad:

To je bilo u kolovozu 91. Kad su ti vojnici otišli e onda je počelo bombardiranje totalno, onda su bombe počele padati avionske i po gradu. Uglavnom, od kolovoza do 20. studenog to je bilo dnevno tisuće, tisuće granata, bombe. Mislim, to je bilo prestrašno. To u najgorim horor-filmovima, ove što sad gledaš naučne fantastike, to je totalno uništenje bilo. (#8)

Branitelji govore o tome kako je ratni sukob bio neizbježan, ali i o zajedništvu u obrani svoje zemlje (u najdoslovnijem smislu):

Kasnije jednostavno iz razloga one ideje zbog koje sam i krenuo u Domovinski rat, a to je obrana, zaista obrana Hrvatske, to vas je onda i vodilo naprijed. (#9)

Praktično otada, od tog 18. 9. kad sam shvatio da više nemam mira, da moram obraniti svoju obitelj, svoj kraj, goli život praktično, jer mi nismo nikog napadali, mi smo bili na svojem. Mislim da je to najveća obaveza i čast, braniti svoje... Hrvatska se bez volje branitelja, bez takve volje ne bi sigurno obranila. Branitelji su svi, tko je bio i jedan dan, ali pravi branitelji su... zna se, oni koji su bili u svakom momentu spremni poginuti za hrvatsku državu. (#10)

Imali smo neko oružje na kojega agresor nije računao. Imali smo snagu domoljublja, imali smo zajedništvo kakvo nikad više valjda nećemo postići u ovoj državi. (#4)

Valja upozoriti i na ona najbolnija sjećanja, sjećanja na gubitak suboraca i smrt civila na bojištu.

Jer ja sad sam mislio: ako sam ja ostavio trojicu svojih mrtvih... trojicu sa svojeg i s drugog položaja jednoga, koji su... Rastali smo se eto... To je bilo... ne možeš protiv tenkova... (#6)

Tamo nam u jednoj žestokoj borbi, s napadom koji smo imali iz pravca Tenje, a s ciljem da se zaobiđe Osijek jer je Vukovar već pao, da se zaobiđe Osijek i da se prereže komunikacija Osijek – Đakovo, strateški izuzetno važna stvar. I tu se stavlja brigada koja je došla iz Zagreba, koja nije nikad vidjela taj teren. Vrlo teška situacija u kojoj nam u jednom danu poginu 27 ljudi. (#10)

Ali pravi šok se dogodio zapravo preko ljeta i to je bila totalna šaka u glavu kad je poginuo Gordan Lederer... Pogreb Gordana, to je bio jedan užas koji se ne može opisati. Ako je postojao netko tko nije trebao poginuti, to je bio on. On je od naše generacije vjerojatno bio najbolji čovjek od svih... (#11)

Iskazi upućuju i na jednu sociološku dogmu koja se potvrdila u brojnim istraživanjima osobnih povijesti i kolektivnih sjećanja na ratove: većina vojnika pamti ratove kao negativna, ali normalizirana iskustva. Primjerice, iskustva iz Drugog svjetskog rata bila su negativna i u slučaju pobjedničkih vojski, primjerice Crvene armije, kao i u slučaju poraženih vojski kao što je bila njemačka (Bourke 2001. u: Paez i Liu 2011b: 15). I Domovinski rat oni koji su mu bili najizloženiji pamte kao društvenu katastrofu. Nadalje, i vojnici i narod, kao što je istaknuto, pamte svoje patnje, a prikrivaju, utišavaju ili ignoriraju tuđa stradanja (Wette 2006, Dower 1999. u: Paez i Liu 2011b: 15).

Zbog toga je bitno isticati one narative i sjećanja koja mogu pridonijeti empatiji i dijeljenim sjećanjima. Iz usmene povijesti branitelja također se iščitava njihovo poštovanje prema pripadnicima HV-a različitih nacionalnosti, a osobito prema Srbima:

Evo kroz rat... recimo bila je linija razdvajanja na punktu Vojnovac, prema Plaškom, između Josipdola i Plaškog. I ja kao vođa punkta imam svojih petero ljudi, pričuvnih policajaca... U jednu noćnu smjenu na popisu stoji Grba. Grba su ovdje na ovom području Srbi. Pa mislim si ko mi ovoga dade na liniji razdvajanja... ne znam ko je, nikad ga vidio, čuo. I ajde, otišli smo u smjenu. Vidim ja dečko je mlad, iz razgovora... On je pobjegao iz jugovojske. Pa mislim si zašto si ti bježao kad si Srbin. Ali ne, on je bio pola-pola, mama mu je bila Hrvatica, tata Srbin. Ti ljudi iz miješanih brakova, ja mislim da su oni još iznijeli najveći teret, nisu pripali ni ovamo, ni onamo, njima nitko nije vjerovao. I tu noć na punktu... zapucalo se. Ove moje Hrvatine sve se izgubile... kad na barikadi jedino... taj moj Srbin tapka za mnom. Kaže: „E, Pero, i ja sam tu.“ (#12)

Iskazi hrvatskih branitelja i ostalih sudionika rata o Srbima pripadnicima HV-a i isticanje njihovih zasluga u ratu vrijedne su i važne društvene reprezentacije koje bi u svrhu dijeljenih sjećanja i razumijevanja trebale više ispuniti prostor kolektivnih sjećanja na Domovinski rat.

Iznimnu vrijednost imaju i osobna sjećanja drugih izravnih sudionika rata, osobito liječnika i novinara iz svih krajeva Hrvatske koji su sudjelovali u obrani. Osim što su odigrali presudnu ulogu u spašavanju života, liječnici i liječnice su mnogo puta zbog napada na bolnice i prilikom evakuacije pacijenata bili u životnoj opasnosti. Često su se trebali samoorganizirati, o čemu svjedoči jedna kazivačica:

Prvi dan napada na Cavtat prekinute su telefonske veze... Naši kolege s Grude, koji su tamo radili, dvoje kolega, doktorica jedna, oni su pošto je s Grude, tamo iz Konavala, to evakuirano, oni su došli u Cavtat. I mi smo objedinili ambulantu tako da smo nas dvoje liječnika iz Cavtata i dvoje s Grude, nas je četvero bilo. Mi smo se sami organizirali. Mi smo rekli naša ambulanta će raditi... Naravno,

najveća je odgovornost na liječnicima... Mi smo kad je već nastupila okupacija, kad je vojska ušla u Cavtat, mi smo tražili od vojske da nama da dozvolu da mi cijeli ovaj okupirani teren možemo obilaziti. Naravno, nismo mogli kad nam je palo na pamet, nego točno u određene dane. (#13)

Liječnici i liječnice često svjedoče i o samom tijeku napada. Kazivačica, osvrćući se na granatiranje bolnice u Pakracu od 19. kolovoza do 29. rujna 1991., svjedoči:

Situacija u bolnici bila je nikakva. Izvjesili zastavu, imali crveni križ na krovu. Nova bolnica napravljena. I šta da vam kažem, da se puca po njoj. To je nezamislivo... Otpočetak se pucalo... U tjelesnoj bolnici bilo je 400, a kod nas je bilo... 270-280 bolesnika... Iz Čazme je došlo šest autobusa... I ja sam kroz Pakru išla... Prenosili smo pedeset onih fascikala, a bolesnici neki su bili i po dvadeset godina, i trideset kod nas. To su bili stari bolesnici. Tako da smo prenijeli sve. (#14)

Jedna liječnica govori o pružanju liječničke pomoći neprijateljskim vojnicima:

Tako da smo mi organizirali, osim bolnički podrum, i sva ostala civilna skloništa. Tako da su ljudi bili tamo, stalno živjeli pod zemljom. Imali su doktora, medicinsku sestru, lijekove, gardisti su im nosili hranu. I bez obzira na nacionalnost, mi nikad za vrijeme najteže agresije kroz ta tri mjeseca nismo odjeljivali nikoga po nacionalnoj niti vjeroispovijesti. Ne, svima smo pomagali koliko god smo najbolje mogli... Dolazili su neki vojnici JNA koji su bili ranjeni, pa su ih naši gardisti doveli tu. Tu je dočekalo pad zapravo šest vojnika JNA skupa s nama. (#8)

Narativi i sjećanja u kojima se iskazuje solidarnost prema onima koji su se u ratu našli na neprijateljskoj strani trebali bi biti više isticali u kolektivnim sjećanjima kako bi se potaknula svijest o mnogim oblicima solidarnosti u ratu. Tome u prilog ide i sjećanje kazivačice, liječnice iz Drniša, na ulazak vojnika JNA u Dom zdravlja u Drnišu:

Mi smo išli s tim fenjerom dolje i on je obiša svaki ugao. Nikog nije našao u uniformi, ali je zato našao šestero djece mlađe od šest mjeseci u skloništu. Koliko god bio četnik ili šta je već bio, dobrovoljac je bio Srbije, ja smatram da neko ko je došao iz Srbije ratovat u Hrvatsku je došao s namjerama s kojim je došao, tako ja dijelim te borce njihove. Onda se rasplakao jer je bio liječnik po struci. Izvukao je te majke s djecom vani, stavio ih je vani... Tu sam zaključila da kod najvećih zločinaca ima nešto ljudsko, da ima nekakva savjest. Onda je poslao tu vojsku svoju, koja je došla s njim, da po tim trgovinama koje su već bile opljačkane i razbijene, da nađu pelene, mlijeko i tu dječju hranu koja je u prahu, koja se može davat djeci. (#15)⁶

⁶ Iz ovoga se osobnog sjećanja iščitava solidarnost, no valja ga sagledati u širem kontekstu nedovoljne motiviranosti jednog dijela JNA za ratovanje u Hrvatskoj, o čemu bi trebalo provesti daljnja istraživanja.

Osobna sjećanja i metoda usmene povijesti ukazuju i na važnu ulogu novinara i novinarki u Domovinskom ratu mada su na samom početku rata (koji je nastupio iznenada) hrvatski novinari očekivano bili neiskusni u ratnom izvještavanju (Mučalo 1999: 126). Ponekad su dovodili u opasnost i sebe i zemlju otkrivajući ratne akcije (planove, kretanje i položaje) protivničkoj strani, što je zbog puno veće pripravnosti agresora moglo biti pogubno i za državu i za novinare (Mučalo 1999: 127). Hrvatska je vlast u svrhu određivanja pravila novinarskog rada 30. listopada 1991. donijela Uredbu o informativnoj djelatnosti za vrijeme ratnog stanja (NN RH 57/91), a 14. studenog 1991. i Upute za novinare za pojašnjenje te Uredbe (Mučalo 1999; Labaš i Barčot 2013). S vremenom su se novinari prilagodili ratnoj situaciji.⁷

U Domovinskom je ratu, uz primjer vukovarskih izvjestitelja na čelu sa Sinišom Glavaševićem, sudjelovalo niz novinara i osoba iz sustava obavještavanja koji su bitno utjecali kako na obranu, tako i na konstrukciju i percepciju tijekom ratovanja. U uvjetima ratnog izvještavanja bilo je bitno prilagoditi se filtriranju informacija. Jedan kazivač novinar prisjeća se kako nisu željeli otkriti da je tvrđava na Srđu ostala prazna:

Tako da smo čak u jedanaestom mjesecu zajednički odlučili zatajiti informaciju da je tvrđava prazna. U jedanaestom mjesecu su nam navečer javili iz zapovjedništva, jer bi tad zvali zapovjedništvo, da je tvrđava prazna na Srđu i da će se grad braniti s magistrale. Sjećam se da je Luko Brailo primio tu vijest i da je probljedio. I govori: „Ponovi, ponovi mi još jedanput.“ I onda smo ostali šokirani jer smo shvatili da Dubrovnik pada s praznom tvrđavom... Osim toga, to je bio simbol obrane. Svako jutro bi gledali koja je zastava na tvrđavi, je li još uvijek hrvatska ili druga. I onda smo svi zajedno odlučili da to nećemo objaviti. Ne da slažemo, nego smo rekli – teške borbe su se vodile oko tvrđave. Dakle, birano smo izabrali iste informacije prešućujući tu jedinu informaciju da je tvrđava prazna. (#5)

Domovinski rat (kao i mnogi drugi ratovi) bio je obilježen medijskim ratovanjem. Pojedini kazivači svjedoče o najprovokativnijim medijskim manipulacijama srpske strane u svrhu okrivljavanja hrvatske strane i opravdavanja ratnih djelovanja u Hrvatskoj:

Mediji su imali jednu potpuno drugu sliku. Na dan pada Vukovara... u Evening Standardu u Londonu, to je... kao naš Večernjak, na prvoj stranici je izašla velika slika i naslov „Vesna Bosanac ubila 43 srpske djece“. Putovala sam odmah nakon što sam izašla iz zatvora... A to je bilo točno vrijeme kad su ubijali ljude na Ovčari. Ja u to vrijeme još nisam znala za Ovčaru, ali sam se strašno zaprepastila. I onda sam tražila prijem kod urednika, rekla da ću ih tužiti. Onda se on ispričavao, onda je on dao demanti na trećoj stranici, neki mali članak. Ali je vijest puštena, smišljena lažna optužba koja je obišla svijet. (#8)

⁷ Generalno se uloga medija i novinarstva više puta potvrdila kao vrlo važna za konstrukciju kolektivnih sjećanja na rat (Zelizer 2016; Neiger, Meyers i Zandberg 2011; Beamish, Molotch i Flacks 1997). Dapače, nekih se ratnih događaja sjećamo isključivo kroz medijske okvire, odnosno izravno novinarsko djelovanje i izvještavanje dio su konstrukcije i rekonstrukcije ratne prošlosti. Kolektivna sjećanja se velikim dijelom prenose konzumiranjem masovnih medija te stoga neki ljudi imaju priliku konstruirati svoja sjećanja isključivo putem medija. To se primjerice odnosi na atentat na J. F. Kennedyja i na televizijsko praćenje njegovog pogreba (Paez i Liu 2011b: 6).

Budući da su od početka rata prošla tri desetljeća, mnoga od navedenih osobnih sjećanja generacijskim su prijenosom utjecala na brojne ljude, ali i na druge narativne forme sjećanja, osobito one službene i institucijske. U različitim razdobljima stvaranja povijesti i sjećanja na Domovinski rat (obilježnim procesima „tuđmanizacije“, „detuđmanizacije“, haškim procesima i različitim ratovima sjećanja) osobna sjećanja nisu imala osobit status u ukupnoj areni sjećanja. S margina društvene arene sjećanja upravo su osobna (komunikacijska) sjećanja interaktivnim prijenosom počela bitno sudjelovati u formiranju povijesnog znanja i kulture sjećanja, te stoga smatramo bitnim da se ista izdvoje i kontekstualiziraju u ovom radu.

DOMOVINSKI RAT I INSTITUCIONALNA SJEĆANJA: POLITIČKI GOVORI, OBLJETNICE I KOMEMORACIJE

Određene komunikacijske forme sjećanja s vremenom zaprimaju institucijske okvire. U sferu institucionalnih sjećanja zasigurno spadaju, primjerice, obrazovanje (osobito u odnosu na povijest), komemoracije i spomenici, a koji već sudjeluju u stvaranju kulture sjećanja. Institucionalna sjećanja formiraju se i putem političkih gesti i govora u znak podsjećanja na kolektivne traumatične ratne događaje. Upravo se na taj način državnim govorima (osobito političkih elita na vlasti), a što se očituje i u Ustavu i zakonima, održavaju službena, državna odnosno institucionalna sjećanja. Institucionalizaciju sjećanja na Domovinski rat obilježili su brojni sukobi sjećanja, generacijski odmak i promjene vladajućih elita, donošenje raznih proglašenja i zakona (među kojima su Deklaracija o Domovinskom ratu⁸ i brojni zakoni vezani za braniteljsku populaciju), haška suđenja i drugi oblici ratovanja sjećanjima, osobito u obrazovanju (kurikulum) te prigodom obljetnica i komemoracija. Kako bismo sagledali trenutni sadržaj i smjer institucionalnih sjećanja na Domovinski rat u Hrvatskoj, u analizu smo uključili političke govore održane 5. kolovoza 2020. u Kninu prilikom obilježavanja Dana pobjede i domovinske zahvalnosti, Dana hrvatskih branitelja i 25. godišnjice vojno-redarstvene operacije Oluja, kao i političke geste koje su 2020. dovele do stanovitih promjena u sferi sjećanja, a odnose se na Dan sjećanja na žrtve Domovinskog rata i Dan sjećanja na žrtvu Vukovara i Škabrnje 18. studenoga i na 25. obljetnicu zločina u Gruborima 25. kolovoza 2020.⁹

U vidljivoj razlici od svih dotad održanih govora, hrvatski premijer Andrej Plenković u svom je govoru u Kninu 5. kolovoza 2020. posvetio značajno vrijeme i pažljivu retoriku temi pomirbe i pijeteta prema svim žrtvama. Pozivajući se na poruku pomirbe koju je predsjednik Franjo Tuđman 1997. u Vukovaru uputio budućim hrvatskim

⁸ *Narodne novine* 102/2000.

⁹ Za pregled dosadašnjih analiza komemorativnih praksi te osobito govora političkih elita s fokusom na komemoracije u Vukovaru vidjeti <http://framnat.eu/vukovar-framnat/>, te s fokusom na komemoracije u Kninu vidjeti <http://framnat.eu/knin-framnat/>. Vrsni i dosad dobrim dijelom kanonizirani radovi na području analize institucionalnih sjećanja u obliku komemorativnih govora u odnosu na Domovinski rat, a koje uključuju i kritički pristup kulturi sjećanja jesu Kuljić (2006), Pavlaković i Pauković (2020) i Banjeglav (2018).

povratnicima i lokalnom srpskom stanovništvu: „Pobjednik koji ne zna praštati sije klice novih razdora i budućih zala, a hrvatski narod to ne želi“ (Govor predsjednika Vlade..., 2020: 205), premijer Plenković je nastavio:

Kao zemlja koja je pobijedila u nametnutom ratu s brojnim nedužnim civilnim žrtvama, žalimo zbog svih stradalih, osobito civila, i ne samo Hrvata, nego i Srba i svih drugih nacionalnosti. S tugom se i pijetetom prisjećamo stotine tisuća prognanika protjeranih sa svojih ognjišta... žalimo i za žrtvama ratnih zločina počinjenih s hrvatske strane, kojih je nažalost bilo, jer legitimno pravo na obranu nije i ne može biti opravdanje za nedjelo – te je svaki takav čin bolan za sve obitelji žrtava i ružan ožiljak na pravedno lice i obrambeni karakter Domovinskog rata. Svjesni smo isto tako da je naša pobjeda u Oluji bila traumatična za mnoge hrvatske Srbe koji je ponajprije povezuju s odlaskom dijela srpskog stanovništva iz njihovih domova i zavičaja na dotad okupiranim područjima... za mnoge Srbe to je dan-danas zbjeg pred hrvatskim snagama. Danas, 25 godina poslije, vrijeme je da staloženo sagledamo svu slojevitost tadašnjih zbivanja... Isto tako znamo da su brojni hrvatski Srbi na slobodnim područjima diljem Hrvatske sve vrijeme rata dijelili sudbinu svojih hrvatskih sugrađana, a mnogi su bili i hrvatski branitelji, čime se treba ponositi... Na kraju, treba iskazati dužan pijetet prema svakoj nevinnoj žrtvi, bila ona hrvatska, srpska ili druge nacionalnosti. Pijetet prema tisućama nedužnih hrvatskih žrtava od Vukovara do Dubrovnika preko Voćina, Saborskog i Škabrnje. Pijetet i prema nedužnim srpskim žrtvama od Paulin Dvora do Varivoda, čime ne dovodimo u pitanje legitimnost ni pravednost Domovinskog rata niti umanjujemo pobjedu postignutu u Oluji. (Govor predsjednika Vlade..., 2020: 205)

Sličnu je retoriku istog dana koristio hrvatski predsjednik Zoran Milanović, koji je u svom govoru istaknuo:

Dvadeset i pet godina je voda duboka i vrijeme je da se u njoj ogledamo i ne nužno da govorimo o zajedništvu jer ono u demokraciji nije uvijek u potpunosti moguće. Ali da budemo zajedno, da se okupimo, da razgovaramo o stvarima koje nas spajaju i koje nas dijele, koje gledamo različitim pogledom – pogledom nekoga iz velikog grada, nekoga iz malog grada ili pogledom Hrvata ili pogledom Srbina – to nisu nužno uvijek isti pogledi. Bitno je da se razgovara, bitno je da se probleme otvara... Pobjeda je postignuta i u toj pobjedi trebali smo biti velikodušniji i organiziraniji nego što smo bili... Grešaka je bilo, bilo je zločina, bilo je zločina koji su nas kasnije, ne samo da su ljudski, da su kršćanski loši – koštali su nas... I zato posebno cijenim današnju nazočnost potpredsjednika Vlade (misli na Borisa Miloševića, op. a.) i svog nekadašnjeg suradnika u mojoj Vladi prije šest, sedam, osam godina. Jer doći ovdje i slaviti, a ovo je proslava, ovo nije komemoracija, mi se ovdje radujemo i slavimo svoje uspjehe, doći ovdje i pridružiti se Hrvatima u proslavi jednog datuma, to nije matematička linearna jednadžba, to nije nekakav algoritam, to je arhitektura srca i duboko emocionalno pitanje... Želimo surađivati, želimo raditi, želimo poslovat, želimo

znati da kada naši ljudi rade posao u Srbiji i ako dođe do problema da će taj sud biti nepristran kao što će to biti, vjerujem, i hrvatski sud. Naprosto da uđemo u jednu dosadnu dugu konstantu, u jednu novu paradigmu odnosa... (Govor Predsjednika Milanovića..., 2020)

Uz vidljiv naglasak premijera Plenkovića i predsjednika države Milanovića na priznavanju humanosti i patnje druge strane, procesu pomirbe bitno je pridonio potpredsjednik Vlade Boris Milošević (imenovan na tu dužnost iz redova nacionalnih manjina) svojim dolaskom u Knin 5. kolovoza te sudjelovanjem 18. studenoga 2020. u Koloni sjećanja u Vukovaru povodom obljetnice stradanja Vukovara i Škabrnje, koje je prvi put obilježeno kao državni praznik. Pomirbi je pridonio i dolazak predsjednika Milanovića i potpredsjednika Vlade i ministra hrvatskih branitelja Tome Medveda 25. kolovoza 2020. u Grubore, na mjesto stradanja srpskih civila neposredno nakon rata. Predsjednik Milanović je u Gruborima rekao: „Razmišljao sam što je tu gore, je li nešto što graniči s moralnom katastrofom, a to još uvijek nije, nešto što je zlo samo po sebi gore od banalnosti zla, ili šteta koja je to nanijela hrvatskoj državi” (Medved, Milanović i Milošević u Gruborima..., 2020). Veliku je pozornost izazvao i dvodnevni posjet Vukovaru Verana Matića, posebnog izaslanika predsjednika Srbije Aleksandra Vučića, koji je u spomen na stradale Srbe u Vukovaru položio vijenac u Dunav, a vijenac je položio i na Memorijalnom groblju žrtava iz Domovinskog rata te na mjestu masovne grobnice na Ovčari (Bradarić 2020). Budući da je uvijek bio dosljedno antiratno orijentiran, neki su njegove geste tumačili kao suprotne politici Aleksandra Vučića. No činjenica da je Matić bio izaslanik predsjednika Vučića ostavila je pozitivne posljedice i naznačila pomake u vukovarskoj kulturi sjećanja. Pa iako suđenja za ratni zločin i potraga za nestalima još traju, obljetnice u Vukovaru i Kninu – obilježene prije svega govorima predsjednika države i premijera te nazočnošću srbijanskih predstavnika – naznačile su promjene u Hrvatskoj i Srbiji za institucionalna sjećanja na Domovinski rat.

ZAKLJUČAK: PUT PREMA KULTURI SJECANJA

Domovinski rat ostavlja neizbrisiv trag u hrvatskoj svijesti, na individualnoj i kolektivnoj razini. I dalje svjedočimo nepobitnoj formativnoj ulozi Domovinskog rata u oblikovanju hrvatskog nacionalnog identiteta. Kao i tragični društveni događaji koji su bili formativni za druge nacije, Domovinski rat je u Hrvatskoj doveo do generalne promjene društvene okoline, strukture, institucija, vjerovanja i vrijednosti. Upravo zato njegova zajednička percepcija nosi potencijal stvaranja naprednijeg i boljeg društva, društva mira, međusobnog uvažavanja, razumijevanja i solidarnosti. No svaka praksa kolektivnih sjećanja na ratove, kao i ovaj rad, upućuju na to da u društvenoj areni sjećanja opstaju (često nerazrješivi) sukobi i mnoga konfliktna sjećanja. Različiti društveni akteri govore različitim glasovima, pamte različite tragedije i zauzimaju različite položaje u širokoj i podvojenoj društvenoj areni sjećanja koja, obilježena politikom sjećanja i borbom za moć, postaje bojnim poljem memorije.

Stoga ne čudi da su sjećanja na Domovinski rat kao i mnoga druga sjećanja na ratove obilježena *ratovanjem sjećanjima*.

U Hrvatskoj su osobna sjećanja na Domovinski rat dijelom obilježena oprečnim i sukobljenim interpretacijama prošlih događaja. Te se oprečne osobne interpretacije ne odnose na pojedinosti ionako često sivih ratnih situacija, već se konstruiraju u odnosu na viđenja i mišljenja o osnovnom karakteru rata, njegovom početku i motivima. Tako oblikovana, oprečna osobna sjećanja komunikacijski se prenose u javnu sferu i obilježavaju obrazovanje, medije, unutarnje i vanjskopolitičke odnose. Nakon četvrt stoljeća od završetka rata i trideset godina od njegova početka osobna sjećanja su u komunikacijske okvire iznjedrila i neke druge narative. S obzirom na i dalje prisutne razorne podjele i suprotstavljena mišljenja o karakteru rata u javnoj sferi, sve čvršće mjesto u areni sjećanja napokon su počela pronalaziti ona najdublje proživljena ratna iskustva koja svjedoče o mržnji, razaranju, uništenju hrvatskih gradova, zarobljavanju i ubojstvima vojnika i civila.

No za kolektivna sjećanja i važnija, svoje mjesto u konfliktnoj areni sjećanja počela su pronalaziti ona sjećanja koja svjedoče o hrabrosti Srba koji su sudjelovali u ratu na hrvatskoj strani, o solidarnosti koja je u ratu bila iskazivana bez obzira na nacionalnu pripadnost te o nizu drugih osobnih iskustava koja upućuju na patnju obje strane (uz ustanovljavanje obima patnje na tim stranama) i koja stoga pružaju temelje za razumijevanje druge strane. Danas se dijeljena sjećanja i dijeljeni narativi o Domovinskom ratu polako prenose i na političku i institucionalnu razinu. Premijer Plenković i predsjednik Milanović su 5. kolovoza 2020. u Kninu jasno osudili ratne zločine koje je počinila hrvatska strana i naglasili da žale za svim nedužnim srpskim žrtvama od Paulin Dvora do Varivoda. U njihovim je govorima stavljen naglasak i na svijest Hrvata o traumi Oluje za mnoge hrvatske Srbe, te na svijest o tome da su tijekom rata mnoge hrvatski Srbi i Hrvati dijelili istu sudbinu.

U radu analizirana osobna i institucionalna sjećanja ogledalo su konstrukcije znanja o Domovinskom ratu u godinama koje slijede. Nadalje, ona čine temelje onoga što će postati kultura sjećanja (Assman 2008). Kulturna sjećanja kao posljednja instanca sjećanja, zbog toga često poistovječena s društvenim ili kolektivnim sjećanjem (engl. *social/collective/cultural memory*), nastaju tamo gdje komunikacijska sjećanja završavaju i u bitnome tvore ispregovarana, dijeljena i trajna znanja o prošlosti koja postaju i sama povijest, bar do neke mjere ostavljena prošlosti i povijesti.

Iz analize u radu navedenih i trenutno kolajućih osobnih (komunikacijskih) i institucionalnih sjećanja, koja nose potencijal konstrukcije kulture sjećanja, vidljivo je da je Hrvatska prošla znatan dio dugog i trnovitog puta stvaranja sjećanja, koji je uvijek obilježen osporavanjem, zlorabom, sukobima, usponima i padovima. Na tom je tridesetogodišnjem putu zacrtan narativ kolektivnog sjećanja koji usprkos konfliktima počinje davati mjesta objema stranama, uključivati patnje drugih, te pokazuje spremnost na zaborav mržnje (ne i zaborav patnji), a koji bi ljudima omogućio da podvuku crtu i da sklope mir s prošlošću. Rad sjećanja koji je na djelu u Hrvatskoj u odnosu na Domovinski rat sve više pokazuje naznake priznavanja humanosti i patnje drugoj strani. To priznanje ne obuhvaća, i ne treba obuhvaćati, slaganje o

značenju prošlih događaja, ali u svoj narativ treba uključiti priznavanje i poštovanje različitih reprezentacija na putu prema dijeljenoj istini. Stoga valja zaključiti da su na dugom putu kolektivnog sjećanja na Domovinski rat u Hrvatskoj napravljeni neki važni koraci i valja konstatirati da je njihovo održavanje i njegovanje ključ stvaranja trajne kulture sjećanja te mirne i konstruktivne budućnosti.

LITERATURA

- Alexander, Jeffrey C. 2003. Cultural Trauma and Collective Identity. U: *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*, ur. J. Alexander. Oxford University Press. Str. 85–109.
- Assmann, Jan. 1992. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: C. H. Beck.
- Assmann, Jan. 2008. Communicative and Cultural Memory. U: *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, ur. Astrid Erll i Ansgar Nünning. De Gruyter. Str. 109–118.
- Banjeglav, Tamara. 2018. Political rethoric and discursive framing of national identity in Croatia's commemorative culture. *Journal of Language and Politics* 17(6): 858–881. doi: <https://doi.org/10.1075/jlp.17074.ban>.
- Bauman, Zygmunt. 2008. *Does Ethics Have a Chance in A World of Consumers?* Harvard University Press.
- Beamish, Thomas D., Harvey Molotch i Richard Flacks. 1995. Who Supports the Troops? Vietnam, the Gulf War and the Making of Collective Memory. *Social Problems* 42(3): 344–360.
- Benčić, Andriana. 2017. Osobna sjećanja sudionika i sudionica Domovinskog rata. *Društvena istraživanja* 26(3): 341–362. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=276702.
- Benčić Kužnar, Andriana. 2020. *Sjećanje na Domovinski rat*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
- Bodnar, John. 1992. *Remaking America: public memory, commemoration, and patriotism in the twentieth century*. Princeton: Princeton University Press.
- Boyer, Pascal i James V. Wertsch. 2009. *Memory in Mind and Culture*. Cambridge University Press.
- Bradarić, Branimir. 2020. Vučićev izaslanik objasnio zašto je kleknuo na Ovčari: 'Napravio sam to iz srca, ne zbog politike'. *Večernji list*, 18. studenoga. <https://www.vecernji.hr/vijesti/kleknuo-sam-na-ovcari-i-opet-bih-zelim-raditi-na-pomirenju-1447161> (pristupljeno 11. veljače 2021.).
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity without Groups*. Boston: Harvard College.
- Confino, Alon. 1997. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *American Historical Review* 102: 1386–1403. doi: 10.2307/2171069.
- Connerton, Paul. 1989. *How Societies Remember*. New York: Cambridge University Press.

- Devine-Wright, Patrick. 2002. A Theoretical Overview of Memory and Conflict. U: *The Role of Memory in Ethnic Conflict*, ur. E. Cairns i M. Roe. Basingstoke: Palgrave. Str. 9–33.
- Eddy, Melissa. 2019. Visiting Auschwitz, Merkel Warns Against Danger to Liberal Democracy. *The New York Times*, 6. prosinca. <https://www.nytimes.com/2019/12/06/world/europe/angela-merkel-auschwitz.html> (pristupljeno 9. veljače 2021.).
- Eder, Jacob S. 2020. Germany Is Often Praised for Facing Up to Its Nazi Past. But Even There, the Memory of the Holocaust Is Still Up for Debate. *Time*, 27. siječnja. <https://time.com/5772360/german-holocaust-memory/> (pristupljeno 9. veljače 2021.).
- FRAMNAT Framing the Nation and Collective Identity in Croatia: Political Rituals and the Cultural Memory of Twentieth Century Traumas. <http://framnat.eu>; <http://framnat.eu/vukovar/>; <http://framnat.eu/knin/> (pristupljeno 6. srpnja 2021.).
- Govor Predsjednika Milanovića povodom Dana pobjede i domovinske zahvalnosti i Dana hrvatskih branitelja te 25. obljetnice VRO „Oluja“, 5. kolovoza 2020. <https://www.predsjednik.hr/govori/govor-predsjednika-milanovica-povodom-dana-pobjede-i-domovinske-zahvalnosti-i-dana-hrvatskih-branitelja-te-25-obljetnice-vro-oluja/> (pristupljeno 11. veljače 2021.).
- Govor predsjednika Vlade Andreja Plenkovića na obilježavanju Dana pobjede i domovinske zahvalnosti, Dana hrvatskih branitelja i 25. Obljetnice vojno-redarstvene operacije „Oluja“, 5. kolovoza 2020. 2020. *Media, Culture and Public Relations* 11(2): 203–205. <https://hrcak.srce.hr/244920> (pristupljeno 11. veljače 2021.).
- Halbwachs, Maurice [1925] 1992. *On Collective Memory*. Ur. Lewis A. Coser. University of Chicago.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja.
- Labaš, Danijel i Marija Barčot. 2013. Mediji i rat. Etički izazov. Tiskovni mediji u Domovinskom ratu na primjeru Vukovara 1991. U: *Vukovar '91.: istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)*, ur. Dražen Živić i dr. Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Matica hrvatska, Ogranak Vukovar. Str. 177–204.
- Lučić, Ivo. 2017. *Vukovarska bolnica: svjetionik u povijesnim olujama hrvatskoga istoka*. Zagreb: Hrvatska liječnička komora – Hrvatski institut za povijest.
- Mannheim, Karl. [1928] 1952. The Problem of Generations. U: *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul. Str. 276–320.
- Medved, Milanović i Milošević u Gruborima, predsjednik RH: 'Ovaj je zločin moralni užas'. *Jutarnji.hr*, 25. kolovoza 2020. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/medved-milanovic-i-milosevic-u-gruborima-predsjednik-rh-ovaj-je-zlocin-moralni-uzas-15015278> (pristupljeno 11. veljače 2021.).
- Metodologija. Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas. *Documenta*. <http://www.osobnasjecanja.hr/metodologija/> (pristupljeno 9. veljače 2021.).

- Mučalo, Marina. 1999. Novinarstvo u ratnim uvjetima. *Politička misao* 36(2): 120–135.
- Neiger, Motti, Oren Meyers i Eyal Zandberg, ur. 2011. *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age*. Palgrave Macmillan Memory Studies.
- Olick, Jeffrey K. i Joyce Robbins. 1998. Social Memory Studies: From Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Reviews Sociological* 24: 105–140.
- One in four Germans hold anti-Semitic beliefs, study finds. 2019. Deutsche Welle, 24. listopada. <https://www.dw.com/en/one-in-four-germans-hold-anti-semitic-beliefs-study-finds/a-50958589> (pristupljeno 9. veljače 2021.).
- Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas. Documenta. <http://www.osobnasjecanja.hr/video-pretraga/> (pristupljeno 9. veljače 2021.).
- Paez, Dario i James Hou-fu Liu. 2011a. Collective Memory of Conflicts. U: *Intergroup Conflicts and Their Resolution: A Social Psychological Perspective*, ur. Daniel Bar-Tal. Psychology Press. Str. 105–124.
- Paez, Dario i James Hou-fu Liu. 2011b. Collective Memory of Conflicts. Draft and expanded version of the chapter. https://www.researchgate.net/profile/Dario_Paez/publication/285735981_Collective_memory_of_conflicts/links/566aed6808ae1a797e39669c/Collective-memory-of-conflicts.pdf (pristupljeno 9. veljače 2021.).
- Pavlaković, Vjeran i Davor Pauković, ur. 2020. *Framing the Nation and Collective Identities: Political Rituals and Cultural Memory of the Twentieth-Century Traumas in Croatia*. Routledge.
- Schuman, Howard i Jacqueline Scott. 1989. Generations and Collective Memory. *American Sociological Review* 54(3): 359–381.
- Škiljan, Filip. 2020. *Sjećanje nacionalnih manjina u Hrvatskoj na Domovinski rat*. Zagreb: Koordinacija vijeća i predstavnika nacionalnih manjina Grada Zagreba.
- Wertsch, James V. 2002. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wertsch, James V. i Henry L. Roediger III. 2008. Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches. *Memory* 16(3): 318–326.
- Zelizer, Barbie. 2016. Journalism's Deep Memory: Cold War Mindedness and Coverage of Islamic State. *International Journal of Communication*, br. 10, str. 6060–6089.

HOMELAND WAR AND THE WORK OF MEMORY: FROM COMMUNICATIVE TO CULTURAL MEMORY

Andriana Benčić Kužnar

SUMMARY

The paper includes an analysis of various narrative forms of memory within which the Homeland War is understood and collectively remembered in Croatian society. In order to provide a coherent framework for collective memories of the Homeland War, the analysis included chosen personal (communicative) and institutional (state-based) memories. The aim is to show the manner in which the narrative about the Homeland war came to be interpreted, presented and collectively remembered, moving away from previous historical memories about the Homeland War. While the paper includes the analysis of chosen personal and institutional memories, the research focus is placed on the social and cultural circumstances that influence the construction of personal wartime narratives. In the sphere of institutional memories, the emphasis is on political gestures and speeches at 2020 commemorations, whose analysis points to a possible shift towards recognizing the humanity and suffering of the other side as the most important steps towards solidarity and shared memories of war. Finally, the paper, by asking the question of how we will remember the Homeland War in the future, discusses the porous boundaries and thin lines of transition from communicative to cultural memory.

Key words: Homeland War, collective memories of war, personal memories, communicative memories, institutional memories, distinction between communicative and cultural memory, relationship between memory and identity.